

ПРАВОВА ПРИРОДА ОБОВ'ЯЗКУ У ВЧЕННІ М.Т. ЦИЦЕРОНА

LEGAL NATURE OF OBLIGATION IN THE TEACHING OF M.T. CICERON

Галас В.І., к.і.н., доцент,
завідувач кафедри теорії та історії держави і права

Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет»

Попович Т.П., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права

Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет»

Телеп Ю.В., асистент кафедри теорії та історії держави і права

Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет»

Дану статтю присвячено аналізу правової природи обов'язків у працях видатного римського філософа Марка Туллія Цицерона. Автори намагаються осмислити місце даної категорії у політико-правовій та філософській спадщині мислителя. Так, предметом наукового інтересу авторів дослідження стали праці «Про державу», «Про закони» та «Про обов'язки». У статті зазначається, що у трактаті «Про державу» Цицерон майже не згадує поняття «обов'язку», натомість, у свою чергу, трактат «Про обов'язки» став значною віхою у спробах осмислити правову природу обов'язків у античній політико-правовій думці. Автори стверджують, що Цицерон вбачає витoki обов'язку у природі та її універсальних законах, вважаючи людину довершеним витвором природи, що повинна діяти на основі морально-етичних максим поведінки. Відповідно до праці «Про обов'язки», кожне дослідження обов'язків двояке: з одного боку воно має на увазі межі добра, а з іншого – складається з настанов, що визначають поведінку людей у різних життєвих обставинах. Разом з тим, Цицерон розглядає обов'язки через категорії «морально-прекрасного» і «корисного». Автори наголошують, що тут мова йде, по-перше, про трансформацію моральних норм у систему обов'язків (морально-прекрасне), а, по-друге, про практичну сторону обов'язків, що випливають із принципу корисного і, нарешті, по-третє, про можливий конфлікт між морально-прекрасним і корисним. У статті також висвітлюється своєрідна шкала обов'язків, котру сформував Цицерон. В основу цієї шкали покладено ідею про те, що значимість обов'язків можна вивести із того, на чию користь виконуються конкретні обов'язки. Так, виходячи з цього, на перше місце мислитель ставить обов'язки щодо держави та батьків, далі – щодо дітей і сім'ї, і, нарешті, щодо родичів і друзів. При цьому, вважаючи, що по відношенню до одних осіб обов'язки повинні виконуватись більшою мірою, ніж щодо інших.

Ключові слова: обов'язки, справедливість, мораль, прекрасне, корисне.

This article examines the legal nature of responsibilities in the writings of the famous Roman philosopher Marcus Tullius Cicero. The authors try to comprehend the place of this category in the political, legal and philosophical heritage of the thinker. Thus, the authors of the study were interested in the works "On the State", "On the Laws" and "On Duties". The article notes that in the treatise "On the State" Cicero hardly mentions the concept of "obligation", but, in turn, the treatise "On Obligations" became a significant milestone in attempts to understand the legal nature of responsibilities in ancient politics legal thought. The authors argue that Cicero sees the origins of duty in nature and its universal laws, considering man a perfect creation of nature, which must act on the basis of moral and ethical maxims of behavior. According to the paper "On Duties", every study of responsibilities is twofold: on the one hand, it implies the limits of good, and on the other – consists of guidelines that determine the behavior of people in different life circumstances. At the same time, Cicero considers responsibilities through the categories of "morally beautiful" and "useful". The authors emphasize that we are talking, firstly, about the transformation of moral norms into a system of responsibilities (morally beautiful), and, secondly, about the practical side of responsibilities arising from the principle of useful and, finally, thirdly, about the possible conflict between the morally beautiful and useful. The article also covers a kind of scale of obligations formed by Cicero. This scale is based on the idea that the importance of obligations can be deduced from the benefit to which specific responsibilities are performed. So, based on this, the thinker puts the obligations of the state and parents first, then the children and family, and finally, relatives and friends. At the same time, believing that in relation to some persons obligations should be performed to a greater extent than in relation to others.

Key words: obligation, justice, morality, beauty, usefulness.

Насамперед звернемо увагу на той факт, що у роботі «Про державу» Цицерон практично не згадує поняття обов'язку у правовому контексті. Натомість, у трьох книгах «Про закони» ми вперше зустрічаємось з «обов'язком» як філософсько-правовою категорією. До речі, саме в цьому фундаментальному дослідженні слід шукати основні ідеї знаменитого трактату «Про обов'язки». При цьому, необхідно зауважити, що обов'язок у Цицерона є невід'ємною складовою політичної природи людини (тут відчувається вплив Аристотеля), права, морально-етичних цінностей та релігійних вірувань (почуттів, переживань).

Цицерон стверджує, що якщо право не буде корінитись у природі, то всі чесноти будуть знищені. «І справді, де зможуть існувати шляхетність, любов до вітчизни, почуття обов'язку, бажання служити ближньому або виявити йому свою вдячність? Адже все це народжується від того, що ми за своєю природою схильні любити людей? А це і є основа права. Без неї будуть знищені не тільки доброзичливість, але й священнодійства та обов'язки стосовно богів, які слід зберігати не з почуття страху, а через наявність тісного зв'язку між людиною та божеством» [1, с. 174].

Отримавши освячення, обов'язок пронизує людські почуття, розум і диктує соціальну поведінку не лише конкретної особи, а й суспільства в цілому. При цьому, людина мислить саму себе як істоту моральну. Немає сумніву в тому, що Цицерон намагається формулювати принцип суспільної гармонії, де чільне місце належить природі з її універсальними законами, в якій людина є довершеним витвором останньої, а її морально-етичні максими виступають вінцем природного творіння (їх складовими є добродієність, любов до вітчизни і собі подібних, обов'язки та право, божество). Так, природа з її універсальними законами є матеріальною субстанцією буття людини. А божественність, у свою чергу, сприймається як її найвищий раціональний та духовний статус.

У цьому разі Цицерон фактично ототожнював досконалу, доведену до найвищого ступеня природу, та Бога. Тобто природні чесноти найвищого гатунку, притаманні людській натурі, є божественними, а тому лише людина є найвищим творінням Божим. Водночас сама природа вміщує у власній структурі найвищий розум, який, зміцнюючись у свідомості людини, вдосконалюється та отримує власний вияв у законі, сенс якого полягає в тому, що

він велить чинити правильно, а коїти злочини забороняє. Жити у згоді з природою – значить перебувати у гармонії з Богом, що, як зазначав філософ, є найвищим благом, а тому слід бути помірним та чесним. Відтак, природа хоче, щоб ми жили мовби за законом чесноти, тобто мета людського буття – це існування у гармонії з природою, з дотриманням норм природного права, яке закладене у свідомості кожного індивіда. Саме тому мислитель фактично проголошував примат природного права, а також природного закону, який є проявом найвищого, божественного розуму, вдосконаленого завдяки людській свідомості та розумовій діяльності. Вічний найвищий розум знаходить власний прояв у сфері природного права, довершується силою людської думки та перетворюється на природний закон, що виступає рушійною та спрямовуючою силою буття соціуму, сповненого чеснотами. Людина ж, як стверджував філософ, народжується, щоб споглядати світ, розмірковувати та діяти відповідно до цього [2, с. 276].

Виходячи із зазначеного, Цицерон зауважує, що до права і до всього чесного треба прагнути задля нього самого, адже право саме по собі вимагає, щоб до нього прагнули і його цінували. «Але, якщо цього заслуговує право, то того ж заслуговує і справедливість. Якщо людина, не одержавши нагороди, виявляє добродичність, то вона безоплатна, якщо за плату, – то вона куплена. Немає сумніву в тому, що людина, яку називають щедрим благодійником, слухається почуття обов'язку, а не шукає вигоди. Таким чином, і справедливість не шукає ні нагороди, ні плати: до неї прагнуть заради неї самої» [1, с. 176].

Очевидно, що для Цицерона було важливим поєднати морально етичну природу людини з божественним провіденціалізмом. «Коли душа, пізнавши й сприйнявши чесноти, відмовиться від своєї покірності і потуранню тілу, поставить собі за обов'язок шанувати богів і дотримуватись релігії, то чи буде тоді можливо назвати або уявити собі більш щасливий стан? Боги ведуть рахунок і людям, що виконують свій обов'язок, і людям, що не виконують його» [1, с. 191].

Остання теза заслуговує на особливу увагу. Перш ніж виділити з поміж всіх соціальних груп людей, які виконують свої обов'язки, необхідно було розкрити саму природу зобов'язальної поведінки, встановити механізм відбору кола осіб, що наділені правом покладати обов'язки на інших членів суспільства, і, нарешті, виділити із всієї сукупності соціальних правил поведінки ті, що матимуть не тільки морально та релігійно освячений, але й загальнообов'язковий, тобто юридичний характер. Саме цій проблемі Цицерон присвячує свою працю «Про Закони». Він відштовхується не лише від релігійних норм, звичаїв і традицій, але й першооснов римського права. А природу обов'язку поєднує зі священною діяльністю. У найдавнішу епоху обов'язок чинити родові священнодійства переходив до старшого сина або особи усиновленої главою роду. Пізніше – також і до спадкоємців згідно із заповітом. Священнодійство, на думку Цицерона, це широке питання, що включає у себе релігію і право, його завжди треба зберігати і передавати від однієї гілки роду до іншої, «священнодійства повинні бути постійними» [1, с. 208].

Однак, все ж залишаються невирішені питання. Яким чином, окрім застосування звичаєвих норм, повинна забезпечуватись безперервність обов'язків? У чому полягають ці зобов'язання? Стосуються вони лише цивільного права (*jus civile*) чи поширюються й на інші правовідносини? І, зрештою, чи може особа, на яку покладаються обов'язки (особливо, у сфері релігійного, ритуального, цивільно-правового порядку), відмовитись від їх виконання? Ось як коментує ці проблеми Цицерон: «Давні законодавці вчили, що люди трояким чином можуть прийняти на себе зобов'язання чинити священнодійства: або за спадком, або при одержанні більшої частини майна, або (якщо більша

частина майна оголошена легатом) коли хтось одержить якусь його частину. Але всі повинні дотримуватись вказівок понтифіків (колегії жерців). Понтифіки вимагають, щоб з майном були пов'язані священнодійства і щоб на цих же осіб покладалися і траурні обряди, і церемонії» [1, с. 209]. Пов'язавши обов'язок зі спадковим правом, колегія понтифіків, з одного боку вирішувала проблему безпеліційного дотримання норм релігійного права, його первинність відносно права легатів (цивільного права), а з іншого боку – цивільне право, отримавши благословення понтифіків, мало можливість застосовувати інститут обов'язків для впорядкування майнових відносин у рамках сімейного законодавства.

У трактаті «Про Закони» (далі – Закони) Цицерон також звертає увагу на природну єдність права, обов'язків і законів, окреслює коло посадових осіб, які, окрім самого народу, наділені повноваженнями встановлювати закони: «Все, що велить командувач на війні, хай буде законним і обов'язковим. Молодших магістрів з меншими правами хай буде більше – для виконання різних обов'язків. У поході хай повелюють вони тими, ким їм буде наказано повелювати, і хай будуть при них трибуни. У місті хай охороняють вони державні гроші, стежать за цілісністю кайданів, покладених на винних, і чинять смертну кару. Від імені держави нехай карбують мідну, срібну і золоту монету. Хай розглядають позови, що виникають, а також виконують усі постанови Сенату» [1, с. 221].

Численні обов'язки, що поклалися на апарат державних службовців водночас сконцентровано в їх руках величезну владу, яка могла бути використана у корисливих інтересах. Передбачаючи цю небезпеку, Цицерон застерігає: «Хай не приймають подарунків і не дають, ні домагаючись влади, ні виконуючи свої посадові обов'язки, ні виконавши їх. Якщо хтось порушить якесь із цих положень, то покарання хай відповідає злочину» [1, с. 224].

І все ж таки окремі міркування Цицерона про обов'язки, викладені в його Законах, були лише підготовчим фундаментом для трактату «Про обов'язки» (далі – Обов'язки), в якому мало місце осмислення суспільно-політичної, моральної та правової природи цієї категорії. Тому, як справедливо наголошує один із дослідників філософсько-правової спадщини Цицерона С.Л. Утченко, праця «Про обов'язки» є не тільки пам'яткою античної думки і літератури, але й практичним посібником з прикладної моралі. Для підкреслення значення даного трактату наведемо відгуки на нього двох видатних особистостей другої половини XVIII ст. Так, зокрема, Вольтер визнавав, що ніколи не буде написано більш мудрого, більш правдивого і більш корисного твору. Пруський король Фрідріх II, у свою чергу, був такої ж високої думки: «Роздуми про обов'язки» – краща робота по моральній філософії, яка коли-небудь була написана або буде написана [3, с. 165].

Спробуємо коротко охарактеризувати сам трактат. Його зміст, структуру, виклад матеріалу, роздуми, гіпотези, твердження, константи можна виразити загальним принципом: з усіх вчинків, які робить людина з власного бажання, одні бувають належними, інші – неналежними, треті – ні тими, ні іншими. Цей принцип розкривається у трьох книгах «Про обов'язки». У першій аналізується категорія морально-прекрасного (*honestum*), у другій – поняття користі (*utile*) і в третій – конфлікт між морально-прекрасним і корисним. У цьому конфлікті завжди повинно перемагати морально-прекрасне. Звідси, можемо стверджувати, що із носеологічної точки зору в Обов'язках відчувається спроба Цицерона поєднати вчення Сократа, Платона та Аристотеля з концепцією стоїків Панетія і Посідонія.

Відправною точкою кожного належно проведеного дослідження, на думку Цицерона, повинно бути визначення поняття, щоб спочатку зрозуміти про що йде мова: «Кожне дослідження про обов'язки двояке: з одного боку

воно має на увазі межі добра, з іншого – воно складається з настанов, якими б ми могли керуватись у повсякденному житті» [4, с. 193].

Все морально-прекрасне бере початок з однієї із чотирьох основ: воно виходить або із ґрунтового пізнання істини та розсудливості; або із захисту людського суспільства, через надання кожному йому належного і дотримання взятих на себе зобов'язань; або із величі і сили піднесеного і непохитного духу; або, нарешті, із підтримання порядку і поміркованості у всьому тому, що ми робимо і говоримо. Хоча всі ці чотири основи пов'язані і переплетені між собою, і, навіть, частково співпадають, все ж із кожної з них продукуються відповідні види обов'язків. До прикладу, перша основа передбачає обов'язок розслідувати і шукати правду. Бо хто найкраще знає, що є найближчим до істини, хто здатен чітко і швидше за інших побачити і пояснити керівний принцип того чи іншого явища, той справедливо вважається найрозумнішим і наймудрішим. Істина – це матеріал, який така особа вивчає і обробляє. У такий спосіб Цицерон підкреслює, що зі всіх основ перша є тією, що найбільше відповідає природі людини [4, с. 196].

Натомість інші три основи зіштовхуються із потребою придбання і захисту всього, що служить для підтримки життя. Водночас вони виступають у якості добродетей (відчувається вплив Сократа і пізнього стоїцизму). В інтерпретації Цицерона ці добродеті виглядають так: на першому місці знаходиться пізнання істини (cognitio), далі слідує «двоєдина» добродетель – справедливість і милосердя (iustitia і beneficentia), за ними слідує велич духу (magnitudo animi), і, нарешті, порядок і поміркованість (decorum). Із кожної з цих добродетей випливають особливі обов'язки, які спрямовані на досягнення найвищого блага. Особливе місце серед чеснот, які найбільше цікавлять юристів, займає «двоєдина» добродетель, що включає справедливість та милосердя, а також обов'язки громадянина, що виводяться з них.

Цицерон дає цікаве трактування справедливості, сприймаючи її як вершину добродетелі, на основі якої благородні мужи творять добро і проявляють щедрість. Він зазначає: «Найвища мета справедливості полягає у тому, щоб нікому не завдавати шкоди, якщо тільки особу до цього не спонукали протиправними діями через заподіяну кривду, а також, у тому, щоб користуватись суспільною власністю як загальною, а приватною – як своєю» [4, с. 198]. Антиподом справедливості є несправедливість. «Несправедливість буває двох видів: перший вид має місце з боку тих, хто її здійснює, другий – з боку тих, які хоча й можуть, але не захищають скривджених» [4, с. 199]. Не важко помітити, що категорія обов'язку, у цьому контексті, є найвищим формальним і реальним принципом справедливості.

Роздуми про справедливість завершуються двома суспільними аспектами: 1) про військову мораль, де Цицерон висловлює положення, що війна є лише вимушеним актом і допустима тільки в тих випадках, коли переговори не дали жодних результатів. Практика подібних воєн лише одна: збереження (оборона) своєї держави, а метою є стій-

кий мир. Ці ідеї лягли в основу сучасного міжнародного права; 2) про інститут рабства. Так, справедливість слід проявляти і до рабів. Зокрема, до них необхідно відноситись як до найманих працівників (ut mercenarii) і вимагати від них виконання своїх обов'язків, у той час як сам рабовласник повинен ставитись до них справедливо.

Будучи послідовником Аристотеля у питанні еволюції людського суспільства від інституту сім'ї до політичної довершеної системи – держави, Цицерон намагається сформувати своєрідну шкалу обов'язків залежно від їх значимості: на першому місці знаходяться обов'язки відносно держави та батьків, потім – дітей, сім'ї і, нарешті, родичів і друзів. «Виконуючи всі ці обов'язки, підкреслює мислитель, слід брати до уваги те, що найбільш необхідне кожній людині, чого вона може і чого не може досягти. Адже існують обов'язки, виконання яких по відношенню до одних людей повинно бути здійснено більшою мірою, ніж по відношенню до інших» [4, с. 211-212].

Якщо перша книга Обов'язків присвячена характеристиці моральних норм і їх трансформації у систему обов'язків, то друга – практичній стороні обов'язків, які випливають із принципу корисного. При цьому, Цицерон застерігає, що протиставлення «морально-прекрасного» і «корисного» (honestum і utile) шляхом посилення на формулу, за якою «в моральному відношенні прекрасно те, що не корисне, і корисне те, що в моральному плані не прекрасне, є неприпустимим. Нічого більш згубного для людей у їх житті неможливо було придумати» [4, с. 250]. У третій книзі, як вже раніше ми відзначали, римським філософом аналізується конфлікт між морально-прекрасним і корисним.

Таким чином, можемо підсумувати, що Цицерон, будучи прихильником природно-правової концепції, вбачає витоки обов'язку в універсальних законах природи, вважаючи людину її довершеним витвором.

1. Відповідно до трактату «Про обов'язки», кожне дослідження обов'язків двояке: з одного боку воно має на увазі межі добра, а з іншого – складається з настанов, що визначають поведінку людей у різних життєвих обставинах.

2. Цицерон розглядає категорію обов'язків через категорії «морально-прекрасного» (яке бере свій початок із однієї з чотирьох основ) і «корисного». Тут мова йде, по-перше, про трансформацію моральних норм у систему обов'язків («морально-прекрасне»), по-друге, про практичну сторону обов'язків, що випливають із принципу «корисного», по-третє, про можливий конфлікт між «морально-прекрасним» і «корисним», в якому завжди повинно перемагати «морально-прекрасне».

3. Разом з тим, Цицерон сформував своєрідну шкалу обов'язків. У її основу покладено ідею про те, що значимість обов'язків можна вивести із того, на чію користь виконуються конкретні обов'язки. Так, із врахуванням цього, на перше місце мислитель ставить обов'язки щодо держави та батьків, далі – щодо дітей і сім'ї, і, нарешті, щодо родичів і друзів. При цьому, вважаючи, що по відношенню до одних осіб обов'язки повинні виконуватись більшою мірою, ніж щодо інших.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цицерон М.Т. Про закони. Про державу. Про природу Богів. Київ: Основи, 1998. 476 с.
2. Меленко С.Г. Марк Туллій Цицерон: феноменологія поглядів на право та закон. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 2. С. 275–278.
3. Утченко С.Л. Трактат Цицерона «Об обязанностях» и образ идеального гражданина. М.: «Наука», 1974. С. 159–174.
4. Цицерон М.Т. Тускуланські бесіди. Про обов'язки. Львів: Вид-во «Апріорі», 2021. 440 с.